

Lechosław Jocz

Fonologiska a akustiska charakteristika wokalow Slepjanskeje narěče

1. Zawod

Zaměr předležaceho nastawka je wopisanje wokalowego systema Slepjanskeje narěče. K tomu słušatej dwaj nadawkaj: 1) postajenje ličby wokalowych fonemow slepjanšćiny a 2) analiza akustiskich kajkosćow jich realizacijow. Prěni aspekt je hižo wjacore razy zajim sorabistow zbudził, tola wěšte zjawy w nowonazběranym materialu pokazuja, zo měli so někotre dypki dotalnych interpretacijow hišće jónu problematizować. Z metodami akustiskeje fonetiki pak njeje so Slepjanska narěč dotal praktisce ženje přeslědžiła: Na tutym polu mamy jenož fragmentariske kymografiske daty wot Arnulfa Schroedera. Wuslědki eksistowacych slědženjow we wobłuku wokalizma hornjoserbskeje spisowneje rěče su so bjez dosahaceho wopodstatnjenja na Slepjansku narěč přenjesli.¹ To wšo počezuje cyłkowne synchroniske wopisanje slepjanšćiny, štož je wažny a aktualny nadawk, wosebje dokelž je eksistenca slepjanšćiny hladajo na snadnu ličbu a wysoki starobny přerězk jeje nošerjow wohrožena. Njejsu tu tež bjez woznama plany koncerna Vattenfall, w blišim přichodze džěl wsow wotbagrować, w kotrychž so Slepjanska narěč hišće rěči.

1.1. Material

Za analyzy, přewjedžene w předležacym džěle, sym wužiwał: 1) nahrawanja archiwa Serbskeho instituta w Budyšinje (tekst natočeny 14. 6. 1961 w Trjebinje; dvě informantce); 2) archiwny material Serbskeho rozhłosa w Budyšinje (šěšć reportažow, natočenych w l. 1963 w Trjebinje; jedna informantka); 3) teksty, kotrež sym w běhu tydžeń trajacych terenowych slědženjow w měrcu 2006 natočil (pjeć informantow).

1.2. Metodologija

Někotre džělne principy fonologiskeje analyzy předstaju we wotpowědnym podkapitlu. Tu njech je jenož powšitkownje prajene, zo orientuju so w tutym nastupanju powšitkownje na tradicionelnej segmentowej fonologiji.

Eksperimentalnofonetiski džěl zepěra so na principy akustiskeje teorije tworjenja zwukow rěče (jendž. *acoustic theory of speech production*). Chcu tu skrótka předstajić zakładne praktiske wuchadžišća:

- Pola kóždneho informanta sym wubrał 10 realizacijow kóždneho z džesać přepytowanych wokalowych zwukowych typow slepjanšćiny (štož dawa hromadže $8 \times 10 \times 10 = 800$ fonow). Wuzwolili su so tajke fony, kotrež mějachu dolhi statiski wotrězk formantowego přeběha.

¹ Tole sugeruje so w: H. Faßke, *Sorbischer Sprachatlas 13*, Bautzen 1990, s. 12.

- Z pomocu awtomatiskeho segmentatora a na zakładže oscilografiskeje a spektrografiskeje analyzy su so wuzwolene wokalowe fony z fonetiskeho (konsonantiskeho) susodstwa wutřihali (tu je so program Speech Analyzer 2.7 wužiwał).
- Přeběh formantowych hódnotow (F_1 a F_2) je so z pomocu programa SFS Win (jedna proba za 5 milisekundow) postajił a wueksportował do formy tabulkowych kalkulacijow. Formantowa struktura separatnych fonow je so postajiła na zakładže formantoweje hódnoty probow, kotrež su so w statistiskim wotrězku namakali. Při tym sym na to džiwał, zo njebych jako formantowe hódnoty druhorjadne, wot fonetiskeho konteksta wotwisowace připadne resp. za rěčnika typiske elementy spektruma (kaž přidatne formanty w susodstwje nazalow) přiwzał.²
- Dale su so daty, pochadźace wot separatnych rěčnikow, normalizowali a přirunali.³
- Na zakładže zdobytych kwantitatiwnych datow sym přewjedł cyłkownu analyzu Slepjanskeho wokaloweho systema.

2. Fonologiska analyza

2.1. Dotalne interpretacije

Slepjanska narěč znaje džesać zakładnych wokalowych artikulacijow, kotrež móžemy přibližnje transkribować⁴ jako: [i], [ɪ], [e], [ɛ], [i̇], [a], [ɔ], [o], [u] a [u̇]. Dotal eksistuja tři fonologiske interpretacije wokalizma Slepjanskeje narěče. Přrnja pochadza wot Arnulfa Schroedera.⁵ Hačrunjež je jeho disertacija skerje čisće fonetisce wusměrjena a hačrunjež njewužiwa wón w jeje hłownym džělu ani zapřižeće *fonem*, pisa wón w zawodže (s. 15): „Die Beschreibung der Einzellaute behandelt alle akustisch und visuell erfaßten, qualitativen phonetischen Varianten. Die Einteilung ist nicht bewußt phonologisch, wenn auch die einzelnen als Normallaut aufgefaßten Einheiten den Phonemen der Mundart im allgemeinen entsprechen.“ Jako „normalne wokale“ podawa wón džesać horjeka naličenych wokalowych zwukow.⁶ Druhu interpretaciju namakamy w Hinca Šewcowej recenziji Schroederoweje disertacije, we wopisanju wokaloweho systema narěče Brězowki za Słowjanski rěčny atlas Frida Michałka a Wolfganga Sperbera kaž

² P. Ladefoged, *A Course in Phonetics*, New York 1975, s. 173, 187–189; P. Ladefoged, *Phonetic Data Analysis. An Introduction to Fieldwork and Instrumental Techniques*, Malden 2003, s. 113–116.

³ P. Ladefoged, *A Course ...*, s. 173, 187–191.

⁴ Tu a dale wužiwa so standardny fonetiski alfabet IPA (jenož za zapisowanje afrikatow wužiwamy staršemu standardej přisłušace ligatury). Wězo njepotrjechi to direktne citaty, hdžež so transkripcija originala wobchowa.

⁵ A. Schroeder, *Die Laute des wendischen (sorbischen) Dialekts von Schleife in der Oberlausitz. Lautbeschreibung*, Tübingen 1958.

⁶ A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 24. W tutym nastupanju je bytostne, zo wotkazuje awtor jara husto na L. Ščerbowe wopisanje Mužakowskeje narěče (Л. В. Щерба, Восточнолужицкое нарѣчье, Петроградъ 1915). Wón sam pisa: „Die Arbeit schließt sich eng [...] an Ščerbas Monographie an.“ (s. 10) Ščerba wobhladowaše wšě analogiske wokale Mužakowskeje narěče jako samostatne fonemy. Wothladajo wot toho měł čitar při mojich wotkazach na Schroederowu disertaciju a z njeje ekscerpowane fonologiske interpretacije wobkedźbować, zo nje-
přewjedže Schroeder fonologisku analyzu sensu stricto.

tež w 13. zwjazku Serbskeho rěčneho atlasa.⁷ Tu namakamy jenož šěsć fonemow: /i/ (z wariantomaj [i] a [i]), /ɪ/, /e/ (z wariantomaj [e] a [ɛ]), /a/, /o/ (z wariantami [ɔ], [o] a [ʊ]) a /u/. Najnowšu interpretaciju je Hélène Brijnen předstajila.⁸ Wona naliči za slepjanšćinu wosom fonemow: /i/, /ɪ/, /e/, /ɛ/, /a/, /o/, /ʊ/, /u/.

Předstajene rozdzěle njesu wot wuwica narěče zawinowane, ale wot mjenje abo bóle wopodstatnjenych rozsudow jednotliwych wědomostnikow. Kaž widžimy, su sčehowace počahi problematiske: [i] – [ɪ], [e] – [ɛ], [ɔ] – [o] – [ʊ]. W jednotliwych dypkach předstaja so fonologiske poměry mjez naličenymi wokalemi. Wuchadžišćo budu dotalne wopisanja.

2.2. Wokalej [i] a [ɪ]

W přewažowacym džělu sorabistiskich publikacijow hódnoćitej so wokalej [i] a [ɪ] we wšěch serbskich dialektach a we woběmaj spisownymaj serbskimaj rěčomaj jako warianty jednoho fonema /i/, při čimž wotwisuje distribucija tuteju alofonow wot mjehkosće předchadźaceho konsonanta: Warianta [i] steji po mjehkich konsonantach a welarach (w padže [x] z přidatnym morfologiskim wobmjezowanjom – hlej deleka⁹) a laryngalu [h], a warianta [ɪ] po twjerdych konsonantach.¹⁰ Woprawdžitosć pak je bóle komplikowana. Hižo Schroeder skedźbnja na to, zo njeje [i] na kóždy pad na mjehkosć předchadźaceho konsonanta wjazane. Wo tym swědči wjele požčonkow z němčiny (na př. [radijɔ], [mati], [ziʃow]), někotre onomatopoetiske słowa a słowa džěčaceje rěče¹¹ kaž tež forma [ʒi] (N./A. du. wot ‘łža’) a leksem [jiʃi] ‘hišće’.¹² Nimo toho hódnoći wón mjehke labiale a welary jako alofony twjerdych, štož wjedže faktisce k připóznacu /i/ a /ɪ/ jako fonemow.¹³

H. Schuster-Šewc pak twjerdzi w recensiji Schroederoweho džěla, zo stej [i] a [ɪ] w slepjanšćinje warianty jednoho fonema. Wón drje připóznaje, zo počnje tutón staw w zwisku z němskimi požčonkami (kaž [ziʃow]) chablać, tola to njeje za njeho dosahacy argument za fonematiski status wokala [i]. Mjenowany přikład je za Šewcowu interpretaciju dosć problematiske, wšak je hač na [i] dospołnje asimilowany (spěwne [z], krótke [i], mjehke [ʃ], bifonematiska interpretacija [o:]). Hdyž njeprípóznajemy wokalej [i] a [ɪ] jako samostatnej fonemaj, hodži so tajki staw jenož čězko wujasnić. Dale pisa Šewc, zo je njezrozumliwe, čehodla wobhladuje Schroeder mjehke labiale a welary jako warianty twjerdych, a /rʲ/, /ʃ/ a /nʲ/ jako samostatne fonemy.¹⁴ Přičina wšak je wočiwidna: Za mjehke labiale a welary plaća porno tutym wjele sylniše distribuciske

⁷ H. Schuster-Šewc, *Die Laute des wendischen (sorbischen) Dialekts von Schleife in der Oberlausitz. Lautbeschreibung* [recensija], w: ZfSl 4(1959), s. 774–776; H. Faßke, *Sorbischer Sprachatlas 13 ...*, s. 118–124; F. Michalk, W. Sperber, *Wopisanje fonologiskich systemow narěčow serbskich informaciskich dypkow w słowjanskim rěčnym atlasu*, w: Lětopis, A 30 (1983) 1, s. 7–12.

⁸ H. Brijnen, *Die Sprache des Hanso Nepila. Der niedersorbische Dialekt von Schleife in einer Handschrift aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Bautzen 2004, s. 40–54.

⁹ F. Michalk, W. Sperber, *Wopisanje ...*, s. 14.

¹⁰ Tež tam, s. 12–14.

¹¹ K poslednimaj skupinomaj słušaca leksika ma nakromny charakter a jeje hódnota při fonologiskich analizach je znajmjeńša dwělomna.

¹² A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 47.

¹³ Tež tam, s. 39.

¹⁴ H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 776–777.

wobmjezowanja (wone njewustupuja na př. na kóncu zlóžki). Nastupajo welary dyrbi so hišće naspomnić swobodna alternacija mjehkich welarow z twjerdymi před /e/.¹⁵ Nimo toho maja „mjehke“ labiale a welary před zadnimi wokalami sylny jotowy pazwuk, kotryž sugeruje, zo jedna so w tutech padach wo wjazby z /j/, a kotryž Šewc w swojej transkripciji njewobkedźbuje.¹⁶

Michałk a Sperber nimataj mjehke welary za fonemy, wobhladujetaj pak na druhim boku [i] a [i̯] jako wariantće jednoho fonema.¹⁷ Je to logiski zmylk (přir. [kirk] porno [k^{i̯}ij]).

Přeswědčiwe argumenty za bifonematsku interpretaciju tutoho wokaloweho porika předstaji H. Brijnen. Awtorka kritizuje mjez druhim twjerdjenje, zo jewi so po [x] w nazwuku morfema [i̯], a w druhich pozicijach [i], kotrež wužiwa so jako argument za monofonematsku interpretaciju tutoho wokaloweho porika. Z połnym prawom wotpokazuje wona při tym nałožowanje morfologiskich kriterijow při fonologiskej analzy.¹⁸ Jako dalši dopokaz mjenuje awtorka formu [pxi̯], kotraž pokazuje, zo njeje tajke wopisanje spokojace.¹⁹ Za poziciju po /f/ podawa Brijnen příklad [jɪf^{i̯}i̯]²⁰ a přiwa z połnym prawom do svojich interpretacijow zadomjene požčonki kaž [ʃ^{i̯}indowatɕ].²¹ Podobnje postupuje wona z padami, hdžež steji [i] po /t/ a /d/.²² Na jara přeswědčace wašnje interpretuje wona mjehke labiale jako wjazby /Lj/, z wuwzaćom pozicije před wokalomaj [i] a [i̯], hdžež su mjehke labiale obligatoriska warianta twjerdych.²³ Ke kontrastowym pozicijam słuša potajkim tohorunja pozicija po labialach.²⁴ Horjeka prajene pokazuje, zo dyrbi so wokal [i̯] jako samostatny fonem hódnoćić. Dyrbimy pak sej přeco toho wědomi być, zo su zwiski mjez woběmaj fonemomaj jara sylne.²⁵

2.3. Wokalej [e] a [ɛ]

Zwukaj [e] a [ɛ] wobhladujetej so zwjetša jako wariantće jednoho fonema /e/, kotrejuž distribucija wotwisuje – powšitkownje prajene – wot mjehkosće susodnych konsonantow. Jako separatnej fonemaj wobhladuje tutej wokalej A. Schroeder, hačrunjež wón

¹⁵ H. Brijnen, *On the Phonology of the Sorbian Dialect of Slěpe (based on Handrik's edition of the manuscripts of Hanso Nepila)*, w: *Dutch Contributions to the eleventh International Congress of Slavists, Bratislava, Linguistics*, Amsterdam 1994, s. 70–73; přir. w tutym nastupanju: H. C. Трубецкой, *Основы фонологии*, Москва 2000, s. 51–53.

¹⁶ H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 776–777.

¹⁷ F. Michałk, W. Sperber, *Wopisanje ...*, s. 12–14.

¹⁸ H. Brijnen, *On the Phonology ...*, s. 70–71.

¹⁹ H. Brijnen, *Die Sprache ...*, s. 42–43.

²⁰ Brijnen a Schroeder naspomnitaj nimo toho podobu tutoho leksema ze [ʃɪɕi] we wuzwuku. Tohodla wobchadźa Brijnen z tutym příkladom keđźbliwje (H. Brijnen, *Rozwój fonologiczny dialektu slěpiańskego w XIX i XX wieku*, w: *Zeszyty Łużyckie* 27, Warszawa 1999, s. 24.). W swoim materialu z 227 padami z wuzwukowym [ʃi̯] tajku formu namakał njejsym.

²¹ H. Brijnen, *Rozwój ...*, s. 23–24.

²² H. Brijnen, *Die Sprache ...*, s. 47.

²³ Rozsudźaca je tu wobmjezowana distribucija mjehkich labialow w přirunanju z fonemami /n̩/, /r̩/ a /ʃ̩/.

²⁴ H. Brijnen, *Die Sprache ...*, s. 75–79.

²⁵ Jara derje hodži so tu Ščerbowa formulacija, kotryž rěči (nastupajo rušćinu) wo „intimnym počahu“, přir. Л. В. Щерба, *Русские гласные в качественном и количественном отношении*, Санкт-Петербург 1912, s. 50.

sam pisa, zo so [e] w indigenych słowach jenož před mjehkimi konsonantami, [ɛ] pak před twjerdymi jewi (wohladajo wot ekspresiwneho wurjekowanja někotrych słowow).²⁶ H. Šewc zaso twjerdži, zo njeje Schroeder w stawje dopokazać, zo stej [e] a [ɛ] samostatnej fonemaj.²⁷ Tola jeho distribucija [e] a [ɛ] njeje kompletne, hdyž pisa: „Der e-Laut kann nur zwischen weichen Konsonanten bzw. vor einem j erscheinen (*žeń, měd-wěž, peŋk, ňeb'o, krej, sejžim* usw.), ε dagegen lediglich nach weichen Konsonanten, falls ein harter Konsonant bzw. ein offener Auslaut folgt (*pec, čε, kóleso*).“²⁸ Njeje tu jasne, kotra warianta ma po twjerdym konsonanće a před mjehkim stać. Nimo toho jewja so zmylki w přikładach (*žeń* město *žen*), transkripcija je njekonsekwentna a njezrozumliwa (*kóleso* město *kól'esɔ*) abo kusa so samo ze Šewcowym wopisowanjom (hdže stej mjehkej konsonantaj w słowje *peŋk*?). Hladajo na wšě tute fakty njehodži so jeho interpretacija akceptować.

Michałk a Sperber pisataj: „Fonem /e/ wustupuje před njepalatalizowanymi konsonantami a we wuzwuku w šěrokej wariante [ɛ]“ a „před palatalizowanymi konsonantami, často tež před [č'] a [ž'], přeco pak před /j/ we wuskej wariante [e].“²⁹ Tu njeje cyłe jasne, hač je wuska warianta před „palatalizowanymi konsonantami“ obligatoriska. Nimamy poprawom tež wěstosć, hač počahuje so atribut „často“ woprawdže na swobodnu alternaciju [e] a [ɛ] před [č] a [ž] we wšěch zdónkach (jenož w tajkim padže móžemy potom wo wariantomaj rěčeć).

H. Brijnen pisa wo [e] a [ɛ] jenož na kromje: „If we start from the assumption that [...] [e] is the regular allophone of /e/ before palatal consonants [...]“³⁰

Prěni problematiski aspekt, wo kotrymž dyrbimy w tutym nastupanju šěršo porěčeć, je rekonstrukcija fonema /j/ w někotrych leksemach w mjezyzwuku před twjerdymi konsonantami (na př. w słowje [freni] *frejny*) a we wuzwuku (na př. adjektiwiska kón-cowka [e] *-ej*). F. Michałk pisa: „Die enge Qualität des ‚e‘ vor einem harten Konsonanten oder im Auslaut wäre im Falle des Schwundes eines nachfolgenden j im Sprechakt eben gerade das Signal für die Existenz des letzteren im Sprachgebilde.“³¹ Z tutej formulaciju njemóžemy přezjedni być. Interpretowanje formow kaž [dobre] jako /dobrej/ ma z tym charakter kruhoweho wuwoda: Najprjedy twjerdžimy, zo je tam někajke /j/, kotraž so we wurjekowanju zhubi. Potom prajimy, zo so fonem /e/ před /j/ w zawrjenej wariante realizuje. A na kóncu je zawrjene [e] za nas dopokaz, zo mamy tu na fonologiskej runinje wjazbu /ej/. Tajke twjerdženja zepěraja so poprawom na diachroniju: Wěmy, zo je tam jónu [j] było. W synchroniskej perspektiwje pak njemóžemy sej po mojim měnjenju w tajkich padach awtomatisce eksistencije někajkeho /j/ wěsći być. Runje tak njeje synchronisce móžno přikłady kaž [dzenʲ], [nʲebʲɔ], [sedzɛtɕ], [freni] rozeznawać, štož pak Šewc sugeruje.³² We wšěch tajkich słowach slyšimy njewotwisnje wot etymologije wšě móžne přechadne zwuki wot [e] nimale do [ej]. Pozicija před druhim wokalom, na kotruž skedźbnja Michałk³³, zda so bóle pomocna (w tym padže by [j] do přichodneje zložki přešlo, štož by pokazało, zo stej tam dwaj fonemaj), ale tu zwjetša nimamy žadyn nahladny segment [j] (hlej na př. [rʲejɛ] porno [rʲeɛɛ] porno [rʲeɛ]

²⁶ A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 18–19, 48.

²⁷ H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 775–776.

²⁸ Tež tam, s. 775.

²⁹ F. Michałk, W. Sperber, *Wopisanje ...*, s. 14.

³⁰ H. Brijnen, *On the Phonology ...*, s. 75–76, 78–79.

³¹ S. Michałk, *Der obersorbische Dialekt von Neustadt*, Bautzen 1962, s. 42.

³² H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 775.

³³ S. Michałk, *Der obersorbische Dialekt ...*, s. 42.

pola Schroedera³⁴). Samo hdyž jón druhdy namakamy, móžemy jón přeco jako hiatus wotstronjacy pazwuk bjez fonologiskeje hódnoty interpretować.

Tež w druhich kontekstach njeje status [e] a [ɛ] jasny. Mjenuju jenož přikłady [zem'a], [seb'i], [tɛp'itɛ], ale [neb'ɔ], štož rěči přećiwo komplementarnej distribuciji teju wokalow. Njenamakaja pak so w tajkich kontekstach žane minimalne poriki. Před [l'], [r'], [n'] mamy zasadnje [e], při čimž zwěšćamy w padže depalatalizacije zwjetša přechod [e] na [ɛ] ([zɛl'ɔna] → [zɛlɔna], [dɛr'ala] → [dɛrala], hačrunjež namakamy tež wuwzaća kaž [dɛrala]³⁵). Zaměna wokala [e] na [ɛ] při depalatalizaciji scěhowaceho konsonanta sugeruje direktny zwisk mjez jeho mjehkosću a kwantitu předchadźaceho wokala. To by nam ze synchroniskeho wida dowoliło rekonstruować fonem /j/ w zwadnych padach kaž [freni] a [dobre]. Přikłady kaž [zem'a] bychmy z tym wujasnić móhli, zo je zawrjena warianta njeobligatoriska, podobnje kaž postuluje to Michałk za Nowoměšćansku narěč³⁶ (wězo pod wuměnjnjom, zo namaka so wurjekowanje [zem'a], hewak by bóle logiske było, formy kaž [neb'ɔ] fonologisce jako /nejbjo/ interpretować). Tajka interpretacija budže so w dalším dźělu předležaceho nastawka prezentować.

Njekonsekwentne zastupowanje fonema /e/ před mjehkimi labialemi móže zwisować z jich fonologiskim statusom (wone su skerje jenož alofony twjerdych).³⁷ Podobnje móže so wěc z mjehkimi welarami měć, tola tu mam přemało přikładow (poprawom jenož [sek'ɛru]). Wobmjězowaneho materiala dla njemóžemy z wěstosću prajić, hač jedna so tu wo swobodnu wariaciu abo wo njepřawidłowne wuwice w někotrych leksemach. Tola dyrbi so prajić, zo ma wokal [e] wěsty potencial k fonologizaciji, w kotrejž móhla postupowaca tendenca k depalatalizaciji mjehkich konsonantow wulku rólu hrać. Tutón staw pak njebudžemy najskejše hižo wobkedźbować móc.

2.4. Wokalej [ɔ] a [o]

Podobne dwěle budži analogiski wokalowy porik zadnjeho rjadu: [ɔ] a [o]. Zwjetša so praji, zo stej to wariacije jednoho fonema /o/. Zawrjena warianta [ɔ] ma před [w] a fakultatiwnje před druhimi labialemi a welarami stać, wotewrjena [ɔ] před wostatnymi konsonantami a we wuzwuku. Do skupiny „normalnych wokalow“ liči wobaj wokalej Schroeder.³⁸ Tola wón sam pisa, zo njejewi so (hač na ekspresiwne wurjekowanje) ženje [ɔ] před [w].³⁹ Michałk a Sperber pisatej: „Fonem /o/ wustupuje po njeperifernych před perifernymi konsonantami, najčasćišo pak před /u/ fakultatiwnje we wuskej wariacije [o]. [...] Fonem /o/ wustupuje po njeperifernych před njeperifernymi konsonantami a we wuzwuku obligatorisce w šěrokej wariacije [ɔ].“⁴⁰ Problematiska je pola tutoho wokalowego porika, podobnje kaž pola [e] a [ɛ], rekonstrukcija /w/ w někotrych morfemach. Dže tu wo słowa typa [hotsa] ‘wowca’, [ro] ‘row’, [rone] ‘Rowne’. Tu móžemy samo namakać minimalne poriki kaž N. sg. [pu'ɔ] – G. pl. [pu'ɔ]. Michałk je

³⁴ A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 51–52.

³⁵ Depalatalizaciju w tajkej formje namakamy pola najmlódsich rěčnikow dialekta, pola kotrychž njemóžemy hižo wo dospołnej rěčneje kompetency rěčeć. Wulke prašenje tu je, w kajkej měrje dyrbi so wot nich pochadźacy material wobkedźbować.

³⁶ S. Michalk, *Der obersorbische Dialekt ...*, s. 52–53.

³⁷ H. Brijnen, *On the Phonology ...*, s. 78–79.

³⁸ A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 24.

³⁹ Tež tam, s. 48. Tu słuša zajimawy přikład potencielneje opozicije: słowje za *haj* [jo] a [jɔ] a (*wón*) je jenož [jɔ].

⁴⁰ F. Michałk, W. Sperber, *Wopisanje ...*, s. 13.

w svojim magisterskim džěle tajke přikłady jako ewentualny dopokaz bifonematiskosće wobjednaneho wokalowego porika w spisownej hornjoserbšćinje wobhladowať.⁴¹ Šewc widži w tajkich padach přeco bifonematisku wjazbu /ow/, pisajo: „So können z. B. o : ɔ nur kombinatorische Varianten eines o-Phonems sein.“⁴² Tajka interpretacija ma poprawom diachroniski charakter. Wokal [o] ma w horjeka naličenych padach njeobligatorisce lochko diftongiski raz, a móže so potom jako [o^w] resp. [o^h] transkribować. Transkripcija [ow] pak je po mojim měnjenju zamlaca a wopačna.

Kóždyžkuli rozsud na tym polu ma we wulkej měrje charakter konwencije. W dalšim džělu předležaceho nastawka budžetey so wokalej [ɔ] a [o] jako warianty jednoho fonema wopisować. Interpretacija [e] a [o] (znajmjeńša w někotrych kontekstach) jako wjazbow /ej/ resp. /ow/ dowoli nam bjez rozšěrjenja konsonantiskeho podsystema (potajkim hinak hač w padže [i] a [i]) wokalowy podsystem redukować. Rozsudžaca budže w tutym padže fonologiska ekonomija.

2.5. Prašenje wokala [u]

Wokal [u] w Slepjanskej narěči wobhladuje so zwjetša jako warianta fonema /o/ w přenjej, přizwukowanej zložce w poziciji po twjerdym labialu abo welaru, hdyž njesčěhuje labial abo welar. Zwonka přizwuka měnja so [u] prawidłownje na [ɔ], na př. [ˈgʊlʲa] porno [ˈdɔ_gɔlʲɛ], tola přeco je wurjekowanje [ˈdɔ_gʊlʲɛ] móžne. Alternaciju [ɔ] / [u] namakamy w formach někotrych werbow ([ˈmuɔɔ] porno [ˈmɔgu]), we wěstych słowotrórbnych mustrach ([bɔk] porno [bʊzi]) a pola prepozicije [pɔ] / [pu] ([ˈpu_swʲɛtɕɛ] porno [ˈpɔ_mʲɛstɕɛ]).⁴³ Hinak hač twjerdži H. Faska⁴⁴ pak móže wokal [u] tola před labialemi a welarami stać. Tak na př. w formach werba *móc* warianty [mɔg]- a [mug]-swobodnje konkurujetej (we wote mnje natočenych tekstach z poměrom dokładow 1:1,29 – z tym „njepráwidlowna“ warianta samo dominuje). Podobne pady namakamy w prepozicionalnych wjazbach, na př. [pu_kaˈtolskej], [pu_ˈwujnʲɛ]. Analogiske formy je hižo A. Schroeder fiksował (pola njeho namakamy samo tajke njewočakowane přikłady kaž [gusux]).⁴⁵ Nimo toho je wón skedźbnił na pady [pujedatɕ] / [pojedatɕ] ([j]←[wʲ]) a na njekonsekwentne zastupowanje dialektalneho němskeho [ɔ:] w běžnje wužiwanymaj požčonkomaj ([pur] porno [gor]). Hačrunjež předstaja Schroeder na spočatku samsneho wotrězka powšitkowne distribuciske prawidła, dowjedu jeho naličene přikłady ke konkluziji, zo je: „das Gefühl für diese Bedingungen als abgeschwächt zu betrachten“.⁴⁶ Tohodla zarjaduje wón [u] do skupiny „normalnych wokalow“. Přeciwo tajkej interpretaciji wupraja so H. Šewc, hačrunjež njemóže wopostatnić, čehodla njeměli formy [mug]-, kotrež ma wón sam za stare přikłady analogije, při fonologiskej interpretaciji tutoho wokala žanu rólu hrać.⁴⁷ Jako separaty fonem wobhladuje [u] H. Brijnen. Jeje argumenty su: 1) pady typa [mugu] jako dopokaz přeciwo komplemen-

⁴¹ F. Michalk, *Vergleich des russischen und obersorbischen Lautsystems* (magisterske džěło), Leipzig 1953, s. 41.

⁴² H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 774.

⁴³ *Slěpjańska cytanka. Teksty z dweju stolěcowy w Slěpjańskem serbskem dialektě a w němskej rěcy*. Hudane wót Hynca Rychtarja, Budyšin 1995, s. 197–198.

⁴⁴ H. Faßke, *Sorbischer Sprachatlas 13 ...*, s. 106, 109.

⁴⁵ A. Schroeder, *Die Laute ...*, s. 22.

⁴⁶ Tež tam, s. 48–50.

⁴⁷ H. Schuster-Šewc, *Die Laute ...*, s. 774–775.

tarnej distribuciji; 2) formy kaž [nʲɛbujɨ], hdžež so po jeje měnjenju w napřečiwku k druhim příkladam [u] zwonka přizwuka přeco wobchowa; 3) słowa z [j]←[wʲ] kaž na př. [pɔjɛdatɕ], městnej mjenje [zɔɹʲɛlts], [xɔɹʲɛbus], a běžnje wužiwane požčonki, na př. [gɔɹ], hdžež so po jeje měnjenju p ř e c o [ɔ] wobchowa.⁴⁸ Situacija pak je bóle komplikowana, hač to Brijnen twjerdži. We wjetšinje tajkich padow sym w swojim materialu tež formy z [u] resp. z [ɔ] zwěšćil: [pujeɨɨ], [pujeda], [xɔɹʲɛbuzu], [zɔɹʲɛltsu], [mɔgu] a pod. Druhdy namakamy tajku alternaciju samo w słowach ze samsnym korjenjom, kotrež za sobu scěhuja: [zɔɹʲɛni zɔɹʲɛnʲɪtɕ].⁴⁹ Příklady kaž [nʲɛmuɔɔ] pódlá [nʲɛmuɔɔ], [pɔn] pódlá [pɔn] (zřědka), [muɨ] pódlá [mɔɨ] (zřědka), [puɨ] pódlá [puɨ] (zřědka), [spɔjɛɔɔɨ] pódlá [spɔjɛɔɔɨ], požčonki z němčiny [fɔɹt] pódlá [fɔɹt], [mɔl] pódlá [mɔl], [gɔɹ] pódlá [gɔɹ] (zřědka, ale tola), formy kaž [puɹʲɛsla] ← [powɹʲɛsla] swědča wo žiwosći alofoniskeho procesa, a swobodne wariěrowanje sugeruje, zo je [u] woprawdže jenož warianta fonema /o/.⁵⁰ Na druhej stronje swědči absolutnje dominowace [nu] wo tym, zo njeje [u] hižo na kóždy pad na horjeka předstajeny kontekst wjazane a zo je potajkim separatny fonem. W nětčišej etapje wuwica slepjansčiny móžemy potajkim hižo rjec, zo znaje wona samostatny fonem /u/. Dyrbimy pak sej wědomi býc, zo ma wokal [u] fonologisce zdžěla ambiwalentny charakter, a jeho poľnu fonologizaciju njebudžemy drje hižo wobkedžbować móc.

Tutón pad pokaza, zo njejsu hranicy mjez fonemom a wariantu tak wótre, kaž bychmy sej to jako rěčespytnicy husto přeli. Wuwice zwukoweho systema rěče wobsteji mjez druhim runje z padow fonologizacije bywšich wariantow. Kóždy zwukowa a fonologiska změna wobsteji z móličkich kročelow. Přez to dadža so při synchroniskim přepytowanju jednotliwych fazow mjezystawy wobkedžbować. We wěštej měrje potrjechi to wšě horjeka wopisane wokalowe poriki. Tohodla wostaju tute prašenja do wulkeje měry wotewrjene.

2.6. Konkluzije

Wokalowy system Slepjanskeje narěče wobsteji z wósom jednotkow: /i/, /ɨ/, /e/, /i/, /a/, /o/, /u/, /u/. Fonetisce mamy tu potajkim tři rjady (předni: /i/, /ɨ/, /e/, centralny: /i/, /a/, zadni: /o/, /u/, /u/) a štyri runiny (wysoku: /i/, /u/, poľwysoku: /ɨ/, /i/, /u/, srjedźnu: /e/, /o/, nisku: /a/). Moje zakładne wuchadžišćo při fonologiskej analize je, zo měła so wona kruće z fonetiskimi faktami wjazac. Tohodla wotpokazuju dwě šěroko akceptowane uniwersalne fonologiskej zasadze. Po přenjeju z njeju njemóže mnóstwo wokalowych runinow tři přesahowac. Hdyž pak mamy w datej rěči wjace fonetiskich runinow, dyrbimy do fonologiskeho wopisanja přidatny příznak přiwzac: pak [±napjatósć] pak [±ATR].⁵¹ Druha uniwersalna zasada wobmjezuje ličbu rjadow na dwaj.⁵² Tajke zhladowanišćo postaji awtoritarnje kumšćne hranicy a njewobkedžbuje móžnosće

⁴⁸ H. Brijnen, *On the Phonology ...*, s. 81–82.

⁴⁹ Druhdy njemóžemy wuzamknyć wliw spisowneje hornjo- abo delnjoserbšćiny, kotruž někotři informanća we wjetšej abo mjeńšej měrje znaja.

⁵⁰ H. C. Трубецкой, *Основы ...*, s. 51–53.

⁵¹ Z jendź. *advanced tongue root* ‘dopředka přesunjeny korjeň jazyka’. D. Odden, *Introducing Phonology*, Cambridge 2005, s. 140; I. Roca, W. Johnson, *A Course in Phonology*, Oxford 1999, s. 144; A. Spencer, *Phonology*, Oxford 1996, s. 25.

⁵² D. Odden, *Introducing ...*, s. 140; I. Roca, W. Johnson, *A Course ...*, s. 149; T. A. Hall, *Phonologie. Eine Einführung*, Berlin-New York 2000, s. 115.

čłowjeskeho slucha: Je jasne, zo móžemy wjace hač tři runiny a dwaj rjadaj awditiwnje rozeznawać.⁵³ Čehodla měloj so tuž artikulatorisce, akustisce a perceptiwnje gradualnej přiznakaj jako priwatiwnej wopisować? Přečiwo tomu swědča tež fakty druhich řečow.⁵⁴ Tohodla scěhuju w tutym nastupanju principam, kotrež je Peter Ladefoged postajil.⁵⁵

Diferencialne přiznaki we wobłuku wokaloweho systema Slepjanskeje narěče su:

1. w horicontalnej dimensiji [±předni] a [±zadni];
2. we wertikalnej dimensiji [1], [2], [3], [4] (niski, srjedźny, połwysoki, wysoki).

Wokalowy system slepjanšćiny móžemy potajkim na tajke wašnje předstajić:

	[+přednje]	[-přednje]	[-přednje]
	[-zadnje]	[-zadnje]	[+zadnje]
[4]	i		u
[3]	ɪ	ɨ	ʊ
[2]	e		o
[1]		a	

Matriks fonemow wupada tuž takle:

přednje	+	+	+	–	–	–	–	–
zadnje	–	–	–	–	–	+	+	+
[1]	–	–	–	–	+	–	–	–
[2]	–	–	+	–	–	+	–	–
[3]	–	+	–	+	–	–	+	–
[4]	+	–	–	–	–	–	–	+
	i	ɪ	e	ɨ	a	o	ʊ	u

3. Akustiska analyza

Njewotwisnje wot fonologiskeho wopisanja jednotliwych wokalowych zwukow jako wariantow resp. samostatnych fonemow, analyzuja so tu separatnje wšě džesać zwukowych typow slepjanšćiny.

Po přewjedženju procesa normalizacije njejsym w běhu přirunowanja akustiskich wosebitosćow přepytowanych wokalow pola jednotliwych řečnikow tajke rozdžěle pytnyl, kotrež bychu so jako wuwicowa tendenca Slepjanskeho wokalizma hódnoćić móhli. Eksistowace rozdžěle njepřesahuja hranicy w kóždejžkuli řeči eksistowaceje wariancy. Přerězne hódnoty wokalowych zwukowych typow slepjanšćiny pola jednotliwych informantow tworja wurazne pola we wokalowym rumje. Slepjanski wokalowy system je potajkim stabilitu wobchowal.

⁵³ P. Ladefoged, I. Maddieson, *The Sounds of the World's Languages*, Oxford 1996, s. 288–292.

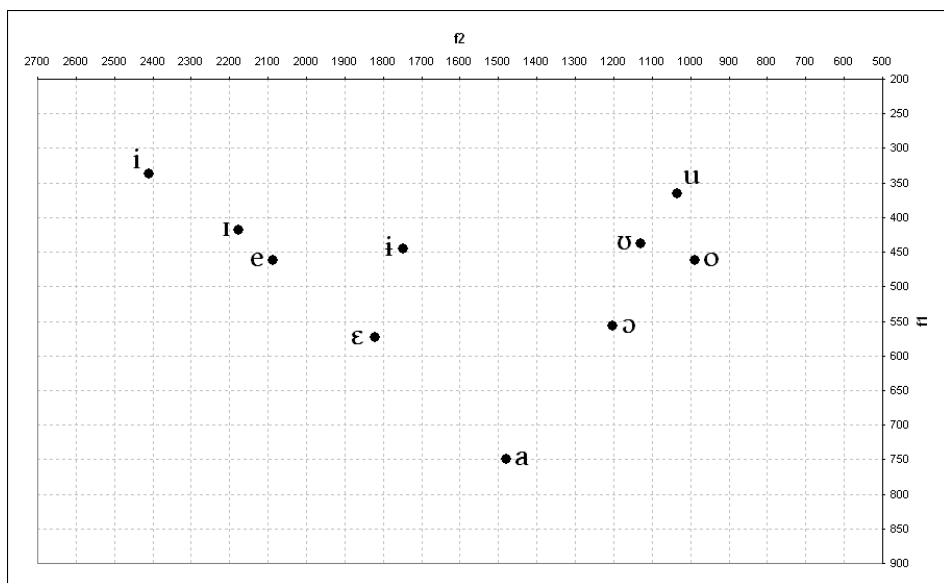
⁵⁴ H. Traunmüller, *Vokalismus in der niederösterreichischen Mundart*, w: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* (1982) 2, s. 289–333.

⁵⁵ P. Ladefoged, *A Course ...*, s. 258–259; P. Ladefoged, I. Maddieson, *The Sounds ...*, s. 288–303.

Na zakładze cyłka wote mnje analizowaneho fonetiskeho materiala předstaju nětko zwěšćeny natwar wokaloweho systema Slepjanskeje narěče. W sčěhowacej tabulce podawaja so přerězne hódnoty wšěch normalizowanych wokalowych zwukow slepjanšćiny w formje ličbowych datow.

wokal	formant	hódnota	wokal	formant	hódnota
i	f1	336	ĩ	f1	446
	f2	2410		f2	1748
ɪ	f1	418	ɔ	f1	556
	f2	2175		f2	1202
e	f1	461	o	f1	461
	f2	2088		f2	989
ɛ	f1	574	u	f1	438
	f2	1821		f2	1130
a	f1	750	u	f1	366
	f2	1479		f2	1035

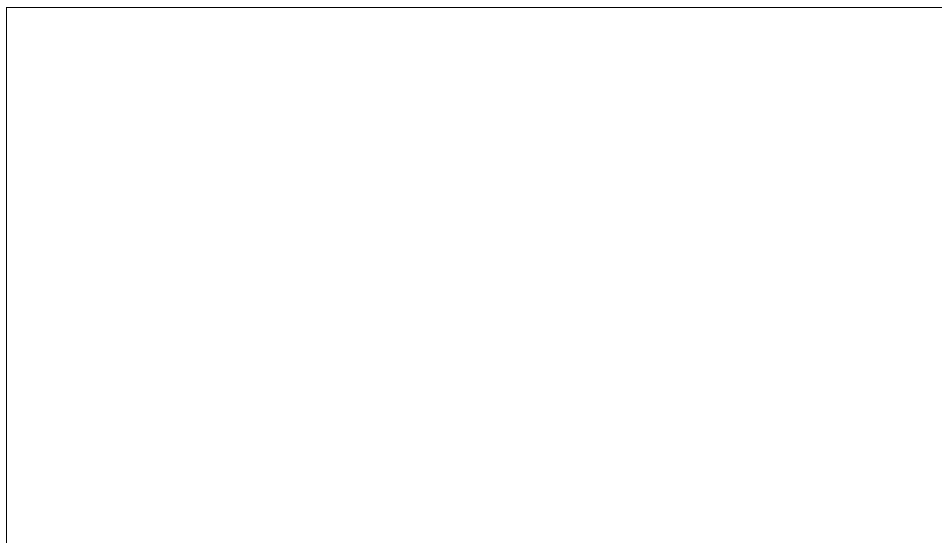
W grafiskej formje můžemy tute daty na tajke wašnje předstajić:

Na diagramje napadnu někotre kajkosće Slepjanskich wokalow. Přiznak runiny je akustisce jara derje zwuraznjeny. Zajimawy je tu mjeńši wotstawk mjez poławyskej a srjedźnej zawrjenej runinu. Wěstu rólu móže tu hrać fakt, zo njejsťej wokalej srjedźnej zawrjeneje runiny zakładnej wariantce fonemow, ke kotrymajž slušatej. Wokale přédnjeho rjadu su wšě akustisce wuraznje přédnje. [a], kotrež wopisuje so fonologisce jako centralne, chila so fonetisce k wokalám přédnjeho rjadu. [i] je centralny (bliši k přédnim

hač k zadnim) a polwysoki/srjedźny zawrjeny wokal. Michałkowe⁵⁶ přispomnjenje, zo ma wokal [i] w Slepjanskej narěči bóle zadnju a wysoku artikulaciju (podobnu analogiskemu ruskemu zwukej), je tuž po wšěm zdaću mylne. Štož nastupa wokale zadnjeho rjadu, stej [u] a [ɔ] wuraznje centralizowanej, [u] ma lochku tendencu k centralizaciji, [o] pak je sylnje zadnje.

Dale chcu předstajić za separatne zwukowe typy slepjanščiny charakteristiske pola we wokalowym rumje. Tutón diagram zepěra so na přerězne hódnoty F_1 a F_2 pola informantow (potajkim nic na wšě proby).⁵⁷

Předewšěm napadnje nadpřerězna stabilnosť wokala [u] pola wšěch informantow – tu móže specifiski kontekst rólu hrać, w kotrymž so tutón wokal zwjetša jewi. Po mojim měnjenju pak njeje to rozsudžacy faktor, wšak maja tež někotre druge wokale wobmjezowanu distribuciju. Powšitkownje móže so prajić, zo pokazuja bóle wotewrjene wokale (srjedźnej wotewrjenej [ɛ] a [ɔ] a niske [a] hromadže z centralnym [i]) wjetšu wariabelnosť hač wysoke wokale. Nimo toho zwěšćamy na tutym diagramje napadne chilenje [i] k přednim wokalám a tendencu [ɔ] k centralizaciji, wo čimž bě hižo prjedy řeč.

Wotewrjene prašenje je hišće kwantitatiwna analiza wokalow Slepjanskeje narěče. Z tutym zajimawym problemom budu so w přichodže hišće zaběrać. Hromadže z kwalitatiwnej analizu, předstajenej w předležacym přinošku, budže to bytostny element cyłkowneho wopisanja jedneje z najzajimawšich serbskich narěčow.

⁵⁶ S. Michalk, *Der obersorbische Dialekt ...*, s. 40.

⁵⁷ Za to sym wužiwał program JPlotFormants v1.4.